

Verner von Heidenstam och det moderna:

Övralid i världens mitt

August Strindberg är förmodligen Sveriges internationellt mest kände författare; i år, på hundraårsdagen av hans död, är han också definitivt en Nationalskald. Den beteckningen användes ofta förr, och ibland fortfarande, om Strindbergs främste motståndare på det litterära fältet, Verner von Heidenstam, som en gång var på allas läppar men som idag inte är särskilt känd och än mindre läst.

Heidenstam var ledaren för vad som kallats Guldåldern i svensk litteraturhistoria. Heidenstam, aristokrat av födsel och livet igenom ekonomiskt oberoende, skrev programmen för 90-talslitteraturen, där de mest kända namnen är Selma Lagerlöf, Erik Axel Karlfeldt och Gustav Fröding.

Det här föredraget skall handla om Heidenstam och det moderna, om hans ungdoms civilisationskritik, om det program han kallade livsglädjens. Verner von Heidenstam slog igenom med diktsamlingen *Vallfart och vandringsår* (1888), som inte minst uppmärksammades för sina orientaliska motiv. Han följde konsekvent upp debuten med romanen *Endymion* (1889), som utspelar sig i Damaskus och handlar om en konflikt mellan det materialistiska Amerika och den annorlunda Orienten. Den har idag blivit märkligt och olyckligt aktuell. Därefter följde *Hans Alienus* (1892), ett försök till allkonstverk, som i experimenterande estetiska former sökte gestalta en upplevelse av främlingskap i tid och rum. I dessa tre – underskattade måste man nog konstatera – ungdomsverk gestaltade och problematiserade Heidenstam sitt "livsglädjeprogram". Det var hans alternativ till Strindbergs och åttiotalsradikalisternas "grävåderspolitik".

Men innan jag fortsätter är det viktigt att förstå att Strindberg och Heidenstam båda var civilisationskritiker, modernitetskritiker. De insåg bägge att den nya tiden karakteriserades av fyra "objektiva, materiella" krafter. *Vetenskapen*, framför allt naturvetenskapen, spelade en allt större roll för samhällsutvecklingen och expanderade kraftig i slutet av seklet genom tillkomsten av

tekniska högskolor, industrilaboratorier och många nya professorsstolar. *Tekniken* var industrisamhällets motor och symbol. *Klass och kapital* blev fundamentala analysinstrument för alla. Det moderna samhället kom alltmer att präglas av en ny klass, industriarbetarna, vars antal sjudubblades decennierna runt sekelskiftet. Och kapital handlade inte längre främst om jordinnehav. Redan i slutet av 1890-talet översteg industrins del av BNP jordbrukets. Slutligen var de båda författarna överens om att *Arbete* blivit något annat än förr. I det nya samhället var arbete identiskt med lönearbete och reglerad arbetstid.

Heidenstam var som modernitetskritiker framför allt originell därför att han i sitt livsglädjeprogram intresserade sig för de andliga, psykologiska, livsåskådningsmässiga konsekvenser han tyckte samspelade med dessa "objektiva, materiella" förhållanden. Man kan kanske hävda att han hade en känsla för dialektik, för det ömsesidiga beroendet, samspelet mellan det materiella och det andliga. Vetenskapen och tekniken; klass, kapital och arbete hade i Heidenstams värld betydelse framför allt genom sina själsliga skuggor. Så här:

Den unge Heidenstam gav inte mycket för naturvetenskapen. Han var inte alls, som Strindberg, fascinerad av dess makalösa världsförklaringar, än mindre av att försöka utöva dess praktik. Däremot var han djupt oroad av att vetenskapens kyliga intellektualism skulle sprida sig också till livets andra områden. Vetenskap handlar nämligen om distans. Vetenskapsmannen är en analytiker, som måste hålla ett känslomässigt avstånd till det han upplever och betraktar. Sätta saker i sammanhang, inordna i mönster, underordna fenomenen lagar, ha kontroll, förklara.

Gott så, men Heidenstams oro handlade om att vetenskapens enorma framgång skulle böja allt liv och all kultur efter dess kyliga mönster. Den moderna människan hade, det visste både Gösta Berling och Hans Alienus väl och före Freud (1856-1939), en iakttagare i sin hjärna. En iakttagare som distanserat betraktade, analyserade de egna replikerna, de egna kroppsrörelserna, det egna beteendet. Vi rids, skriver Heidenstam, av "förklarandets

mara". Iakttagaren finns där hela tiden, kanske till och med i ledan och extasen, de enda tillstånd där distansen måste lysa med sin frånvaro.

Denna vetenskapens andliga skugga, distansens och förklarandets mara, gick helt på tvärs med den första punkten i Heidenstams livsglädjeprogram. På tvärs mot hans djupa tro, att det att vara en autentisk människa handlade om att leva i spontanitet, sensualism och omedelbarhet. Hans Alienus ville vara en "varandets, inte en vetandets gud".

Med vår tids termer handlar detta om en oro över förvetenskapligandet av livet. Han skulle inte ett ögonblick förvånats över att finna en bok som beskrev förälskelsens och kärlekens skilda faser, eller att finna den nyblivne föräldern osäkert leta bland hyllorna på biblioteket efter svaret på vilka pedagogiska principer som skulle göra barnet till en lycklig vuxen. Lita i stället, menade Heidenstam, på intuitionen, känslan, den spontana ingivelsen.

Den unge Heidenstam intresserade sig heller inte alls för teknik. Däremot var han mycket bekymrad av teknikens själsliga skugga. Teknik är medel människan skapar för att kunna göra saker hon annars inte kan göra, eller för att göra saker snabbare, enklare, lättare än om hon utför dem utan teknik. En stor del av vår civilisationskritik har gått ut på att visa att tekniken upphört att på detta sätt vara ett människans tjänande medel. Många har påpekat hur den i stället har blivit ett självändamål, som drivs av sin egen logik. Vi skapar hela tiden ny teknik utan att närmare fundera över om den verkligen är långsiktigt värdefull. Teknisk utveckling har blivit ett mål i sig, ett egenvärde så några på Heidenstams tid, säkert fler idag.

I sina ungdomsböcker gjorde Heidenstam många utfall mot den moderna tekniken. Men det originella i hans teknikkritik hänger också denna gång samman med intresset för teknikens andliga skugga. Teknik är medel, instrument för vårt handlade. Heidenstam fruktade att denna instrumentalism också skulle bli livshållning.

Då skulle den moderna människan se på sitt eget liv, på ögonblickets upplevelser och erfarenheter, som om de vore just medel, inte egenvärden. Livet framträder då som blott ett framtidsprojekt; det är först i framtiden som livets behållning kan lösas in. Jag satsar idag för att ta hem vinsten i morgon. På det här sättet trodde Heidenstam att vi hela tiden degraderade nuet och det närvarande. Nuet, ögonblicket blev för den projektorienterade människan bara ett medel, ett instrument. Allt kunde, riskerades, att ses så instrumentellt: En kärleksrelation, en utbildning, arbetet, föräldraskapet... Vinn ett nätverk, ett bra arbete, en hög lön, framgångsrika barn... Till slut kunde till och med döden betraktas så, som blott ett medel som för mig till det himmelska paradiset.

Denna projektorienterade livshållning gick helt på tvärs med den andra punkten i Heidenstams livsglädjeprogram. *Carpe diem*, fånga ögonblicket. Det gjorde man i Heidenstams idylliserade, drömda Orient, där man lever "endast för det närvarande och icke för ett avlägset ovisst mål, meningslöst och lättfärdigt uppoffrande sitt korta livs lycka. Det närvarandes stilla, fredliga lycka var Islams grundval. Islam ville redan på jorden se paradiset återsken och icke helvetets" (Endymion, 59). Denna del av livsglädjeprogrammet var kanske den som var lättast för samtiden att känna igen. Den var så tydligt riktad mot 1880-talets politiska utopister, gråvädersfilosoferna, som menade att allt samtida var förkastligt och att alla värden låg i framtidens orealiserade värld.

Detta utgjorde också en viktig diskussionspunkt mellan Heidenstam och Strindberg, vars samtal inte sällan får en sentida att tänka på striden mellan postmodernister och modernister i det sena nittonhundratalet. "Jag började reagera mot socialismen, därför att jag fann – eller trodde mig finna – att den var ett framtidsideal, som icke på långa tider kunde realiseras och aldrig mer än till hälften. Att helt och hållet hängiva sig åt detta ideal var ett meningslöst uppoffrande av det närvarande, ett självplågeri och en illusion", skrev han till vännen August år 1889.

Omedelbarhet, sinnlighet, nuets och ögonblickets glädje; det var ett program svårt att förena med livet i den nya dynamiska

industrikapitalismen. Och inte blev programmet mindre svårrealiserat när Heidenstam konfronterade det med begreppen klass och kapital. Den unge Heidenstam var väl medveten om att han var synnerligen privilegierad, ekonomiskt fri. Men Heidenstam var knappast heller någon kritiker av kapitalismen, i alla fall inte någon som funderat över dess struktur, logik och funktion, över kapitalismen som system. Däremot diskuterade han gärna hur feltänkt det var att låta pengar mäta livets värde. År 1891 hade Viktor Rydberg (1828-95) gett industrikapitalismen en mycket kraftfull metaforisk beskrivning i *Den nya Grottesången*. Året därefter tog Heidenstam upp den metaforiska kampen i *Hans Alienus*. Han väljer inte att som Rydberg likna tiden vid en kvarn som mal ned sina arbetare. Han väljer i stället Kasinot i Monte Carlo, sinnebilderna för ett liv som blott cirklar kring pengar. Rouletterna och deras snurrande hjul blev i en lång dikt en symbol och en ironi över tron att lycka kan vinnas med pengar.

Pengarna, kapitalet hade en själslig skugga, den att den moderna människan såg livets värde i plånboken och därmed glömde alla andra värden i ett ständigt strävande och begärande efter mer och mer. Till samma skugga räknade Heidenstam tidens "nyttokult". Hans eget livsglädjeprogram handlade inte minst om den lekande människan, hon som inte lät sig styras bara av allvaret, det disciplinerande strävandet, det nyttiga och lönsamma. "Här ser ni tanken, min far, en pion, blomman som aldrig växer i rågen, aldrig kallas nyttig, men överglänser alla, ensamt därför att hon är skön" (Hans Alienus, 158).

Heidenstam skulle säkert, om han känt till de närmast jämgamla tyska sociologerna Ferdinand Tönnies och Max Weber, starkt sympatiserat med deras samhällsanalyser. I synnerhet i deras mening att det rationella, det instrumentella, det samhällsnyttiga hade tagit kommandot över allt annat. Och det till och med i den familjära, lilla världen. Nyttokulten riskerade hela tiden att tränga undan alla värden som var olönsamma, allt det Heidenstam skattade högst, allt från konst och historia till kärlek och humanitet.

Med industrialismen kom också lönearbetets verkliga genombrott. Industrin förutsatte att individen anpassade sig efter den kollektiva logiken. När fabriksvisslan ljöd skulle alla gå in genom industriportarna, stämpla in, ställa sig på rätt plats vid rätt maskin, äta lunch när klockan ljöd nästa gång, återgå och stämpla ut. Dag efter dag, lönetillfälle efter lönetillfälle.

Arbeta, tjäna. Heidenstam skulle inte ha förvånats, bara förtvivlat, om han vetat att det vanligaste svaret på frågan: Vem är du? blivit journalist, snickare, lärare, politiker... Arbetet har blivit ett så överskuggande värde att vår identitet bestäms av det. Utan arbete är du ingen.

Heidenstam, själv befriad från lönearbetets tvång, trodde att det vore fullt möjligt för ett samhälle att producera vad dess befolkning materiellt behövde med en arbetstid på 4-5 timmar. Se på Orienten.

Heidenstams ungdomsverk är fortfarande levande och provocativa därför att de är kompromisslösa. De berättar att det verkliga livet är ett liv utanför samhället. Hans livsglädje är inte förenlig med den underkastelse, normalisering, disciplinering, anpassning, smidighet, lyhördhet som en civilisation självklart kräver av sina invånare. I kulturen vantrivs vi därför både då, nu och för alltid. Civilisation kräver sitt pris. Men Heidenstam skriver som om denna vantrivsel inte vore nödvändig, inte bara kan hanteras bättre, utan helt kan avskaffas. I Orienten till exempel. Det är förstås den oberoende aristokratens privilegium att skriva och tänka så, men den unge Heidenstam är å andra sidan en anarkistisk aristokrat, som gärna ställer alla borgerskapets värden på huvudet. En som säger Bosch åt monarkin, religionen, konventionerna, partipolitiken, en som inte tycker att forskare, uppfinnare, företagare är kulturens hjältar. Utan en som säger lev här och nu. Bejaka ögonblicket, erotismen, konsten, sinnligheten, leken, passionen, berusningen; lek med elden.

Nästa gång publiken mötte Heidenstam var han en annan. Denne andre skrev *Dikter* (1895) och *Karolinerna* (1897-98), nystartade Svenska Dagbladet, grundade Svenska författarförbundet, skrev *Folkungaträdet* (1905) och *Svenskarna och deras hövdingar* (1909-11) och *Nya dikter* (1915). Han blev nationalskald, hyllad först av ett helt folk, sedan alltmer av ett etablisseman. Han blev, för en stund, och med hela sin generation, kanoniserad. Ja, det är nog inte fel att säga att det var denna generation som fick Nobelpris, inte de enskilda författarna.

Som äldre man fann Heidenstam vägar att försona sig med moderniteten, ja till och med bli dess profet. Kort uttryckt kom han att finna förtröstan på att ett postindustriellt samhälle snabbt skulle kunna realiseras. Med tekniken och vetenskapens hjälp skulle vi kunna helautomatisera varuproduktionen, ja också jordbruksproduktionen. Inom parentes var Heidenstam hela sitt liv aktiv djurvän, vegan skulle vi nog säga han var, och synnerligen upprörd över vårt instrumentella behandlande av djur i allmänhet och boskap i synnerhet. Men genom automatiseringen tänkte han sig att vi skulle befrias från arbetet; det han i ungdomsåren såg som livsglädjens fiender, tekniken och vetenskapen, blev i hans mannaår själva förutsättningen för det goda livet.

Men nåväl, hur denna tankeförvandling närmare gick till får anstå till en annan gång. För idag vill jag ge sista ordet till Heidenstam själv. Han slutade publicera sig redan 1919, och så småningom upphörde både hans lust och hans förmåga att skriva. De sista ord han skrev skall jag strax läsa upp. De är från år 1934 och var avsedda att spelas in på skiva och för radio. Publiken var skolungdomar. Heidenstam själv var sjuk, i vad vi idag kallar Alzheimer och året efter försvann han in i mörkret. Det fyra minuter långa radiotalet blev, menar jag, hans verkliga testamente – hans lekamliga manipulerades nämligen av samtida gangsters. Men detta andliga testamente är ganska rörande, och säger mycket om hur Heidenstam till slut kom att tänka om moderniteten, om tekniken, vetenskapen och framtiden. Kanske vill han säga oss som lever idag, att moderniteten, trots allt, kan göra en människas liv på jorden en smula mer uthärdligt:

“Under de korta minuter ni hör min stämma, skulle jag liksom vilja ge er summan av mina sjuttifem år. Icke av de erfarenheter, de ha givit mig, ty de ha knappast kunna tjäna mig själv till någon nytta, icke av mina sorger och lyckostunder, ty de är ju tillfälliga som böljornas skum, utan blott en aning om vad ett människoliv, som synes så kort, dock kan rymma.

Då jag föddes hade livet på mina morföräldrars gård ett helt annat tempo än nu. Dit kom posten endast en gång i veckan och de nyheter man fick var redan gamla. Solen hade gått upp och ner många gånger över slagfältet vid Solferino, innan vi här uppe i nordnorden hörde därom. Nu bor jag på min egen lantgård, icke långt från den jag föddes på, men hit kommer posten dagligen. Jag behöver icke öppna tidningarna, ty en liten mahognylåda med en mänsklig stämma har redan meddelat allt nytt som hänt. I luften över mitt hus går en oavbruten ström av ord, där uppe där fåglarna flyga talas alla jordens språk och genom en tråd, som är fästad vid ett gammalt körsbärsträd, kan jag höra vad jag vill av det, bara jag vrider på den lilla knappen fram till på mahognylådan. Var afton lite efter sju kan jag genom att ställa visaren på 1315 höra en sammanfattning av världshändelserna från Stockholm.

Jag skulle önska att det icke var till er jag nu talade, för vilka allt detta är naturligt, utan till min gamla mormor, som skulle ha lyssnat andaktsfullt stum. Med henne skulle jag vilja ha suttit den julnatt, då jag lyssnade till bruset över länder och hav, till klockringningen i många städer, tills jag kände igen den spröda klangen av Betlehems klockor, sådan som jag hörde den därefter i min ungdom.

Under mina första levnadsår fanns ingen järnväg från Göteborg till Stockholm och jag företog den besvärliga resan med mina föräldrar i en stor täckt landå. Vi skakade på dåliga vägar och måste byta hästar och övernatta i kalla, ljusfattiga krogar. Nu gå elektriska blyttåg, som bara använda några timmar på samma sträcka.

I sommar gästade jag Finland i flygmaskin. Jag steg upp i aeroplanet i Stockholm vid tiotiden och var i Helsingfors två timmar senare. Det var ösregn vid avfärden, men vi lyfte oss snabbt över skyarna och flögo i solen över Ålandshav. Allt på jorden blev så litet men ack så tydligt. I städerna vimlade människorna likt myror i en stack, som man rör i med en käpp, och de vita båtarna foro mellan öarna som svanor från och till sina bon. När jag steg ut flög planet vidare mot Estland, och om det fortsatte med samma fart österut, skulle det innan kväll nå långt bortom Moskva. Åter tänkte jag på mormor och hennes feta hästar, som måste vila i backarna och tröstas med sockerbitar.

På otaliga områden inom vetenskapen har det i min livstid gjorts uppfinningar och nåtts resultat, som säkert skola få ännu större betydelse för människorna än både radio och flygning.

Som barn stod jag mången klar höstafton med min far på planen framför gårdskyrkan och stirrade upp mot stjärnorna. Nu sitter jag som gammal och läser om atomernas rörelser och stavar mig genom relativitetsteorien. Lika litet som stjärnorna löste livsgåtan för min far, kommer jag den själv närmare genom allt mitt grubbel. Men jag anar, att människorna i sin trängtan skola nå längre och längre, och det enda som synes mig svårt nu när jag snart skall dö, är tanken på att icke få höra och se allt det myckna varmed kommande generationer skola öka vårt vetande.

Krig och revolutioner har det varit många medan jag levde, och tron på fred på jorden vacklar nu som förr. Ja, just den stund jag står här, tycks mig framtiden särskilt mörk, men jag tröstar mig med att av det som närmast omger oss förstå vi minst, och ingen vet vad som kan uppstå ur den strid han själv står mitt i. Jag skymtar med skräck en kamp icke blott mellan nationer, ödesdiger för den kulturs grundval vi i århundranden långsamt har byggt.

Jag måste söka mig långt bort från människornas färdvägar för att nå den ro och klarhet min själ letar efter. I universums helhet är vår jord blott ett litet klot, men var enskilds liv på den är en del av evigheten.

Till er, som en gång när jag själv är död skall se mig som jag står här och höra min stämma vill jag bekänna, att av alla under synes mig det största vara, att jag blev född till att genomleva en människas liv på jorden”.

Tack för mig!

Martin Kylhammar

Strimman och Kunskapskanalen 20.11 2012